

КАТЕГОРІЯ СВОБОДИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Свобода як явище психологічного порядку (внутрішня) і суспільна категорія (зовнішня) є однією з фундаментальних проблем в історії філософсько-правової думки. Еволюція категорії свободи актуалізується саме тепер, в умовах зростання феномена непередбачуваності соціальних процесів, коли творча, вільна особистість – важлива умова розвитку громадянського суспільства та правової держави.

Постановка проблеми. Свобода – одна з фундаментальних проблем, яка відображає складні діалектичні процеси світового розвитку. З нею, так чи інакше, пов'язане споконвічне прагнення людства до гармонії та досконалості соціальних взаємодій. Разом з уявленнями про справедливість, рівність, щастя, свобода входить до загальної системи ідеалів, які найповніше виражають потреби людей. Вивчення проблеми свободи дає можливість глибше осягнути сенс епохи сучасною людиною, яка у своїх спробах зрозуміти теперішнє і знайти шляхи до кращого майбутнього звертається до історично апробованих положень, принципів, цінностей. І це не данина минулому, не сліпа віра в традиції й авторитети, а необхідний спосіб людської орієнтації в часі і просторі, природна потреба знайти себе, своє місце та призначення між минулим і майбутнім.

Ступінь наукової розробки проблеми. Кожне покоління має власне трактування свободи, а проблема втілення її в праві відзначається дискусійним характером. Саме тому свобода у ретроспективному вимірі привертає увагу багатьох сучасних дослідників (М. В. Баглай, А. А. Мережко, В. М. Селіванов, В. І. Тимошенко, С. Д. Цалін тощо) і продовжує викликати дослідницький інтерес.

Мета статті полягає в тому, щоби на основі аналізу концепцій видатних мислителів Античності, Середньовіччя, Нового та Новітнього часу представити узагальнене розуміння категорії свободи в історії філософії права для визначення сучасних перспективних напрямків її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи природу проблеми свободи, варто звернути увагу на такі аспекти. По-перше, маючи однакову мовну оболонку, одне й те ж слово – в нашому випадку «свобода» – виступає в якості поняття і категорії водночас. Остання розглядається як найбільш загальне поняття, до змісту якого входять універсальні характеристики буття [15, с. 20].

По-друге, вживання надалі досліджуваної категорії у зв'язці з такими термінами, як «індивід», «особа», «суб'єкт», «індивідуальність», «людська істота», «особистість», представляє формаль-

не відображення універсального поняття того, що ми будемо називати «свободою людини».

«Спір про свободу» філософія взагалі та філософія права, зокрема, успадкували з часів античності. Саме у містах-державках Давньої Греції вперше з'явилися терміни «політична свобода», «рівність людей», «громадянські права» [22, с. 8]. В античній Елладі, з її прихильністю до логічного аналізу, постало питання про походження суспільних цінностей. Уже тоді деякі мислителі усвідомили, що між прагненням до особистої автономії та суспільною доцільністю можуть виникати розбіжності. Проте, наприклад, Демокрит констатував, що вільність однієї людини пов'язана із відсутністю обмежень у всьому суспільстві [14, с. 241].

Платон і Аристотель сприяли народженню ідеї свободи, зробивши перші кроки в її розумінні як морального діяння, у визначенні сутності свідомого вибору (рішення). Платон створив основу філософії свободи, розуміючи її як стан, при якому пристрасті людини підпорядковані розуму, який втілюється у політичних інститутах. «Свобода – влада над життям; незалежність у всьому; можливість жити по-своєму; щедрість у використанні майна і володінні ним» [18, с. 617], – зазначав Платон.

Аристотель вважав, що свобода означає, з одного боку, поперемінно з іншими брати участь у владі, з другого – можливість жити за власним розсудом. За його словами, «однією з характерних ознак демократичного устрою... є свобода. Друга засада демократії полягає у наданні можливості жити кожному за його бажанням. Тобто це друга відмітна ознака демократичного устрою. Звідси й виникло прагнення взагалі нікому не коритися; оскільки ж цього досягти неможливо, то принаймні хоча б почергово (владувати й коритися). І в даному це прагнення збігається із засадою свободи, яка спирається на підвалини рівноправності» [1, с. 167]. Аристотель продовжував думку Сократа і Платона про певний детермінізм свободи, постійно пов'язував її з розумністю, добропорядністю, необхідністю.

Це свідчить про те, що він розумів необхідність юридичних і моральних обмежень свободи, яку визначають суспільна користь і добродійність. У своїх побудовах держави Аристотель наполегливо просувався до «золотої середини» у співвідношенні свободи з примусом, шукав справедливості й рівності, які сполучаються зі свободою.

Уперше проблема стала центральною для Епікура, який увів категорію випадковості для обґрунтування людської свободи. Визнаючи і необхідність, і випадковість, Епікур у загальних законах природи вбачав підставу свободи й щастя: ідучи за природою, людина стає вільною. Навпаки, стоїки (Сенека, Марк Аврелій), як послідовні детерміністи, вважали, що в природі немає нічого, крім необхідності. Отже, людина не вільна ні в чому, крім свого відношення до законів і сил, які її визначають.

У вченні Цицерона підкреслюється першочергове значення свободи приватної власності, свобода і природне ставляться вище, ніж писаний закон. У трактаті «Про державу» йдеться про те, що «...тільки в такій державі, де влада народу найбільша, може існувати свобода; адже приємніше, ніж вона, не може бути нічого, і вона, якщо не є рівною для всіх, вже не є свободою» [26, с. 67].

Про античну свободу слушно писав австралійський економіст і філософ Людвіг фон Мізес: «Ідея свободи, безперечно, зародилась у містах Стародавньої Греції. Із праць грецьких філософів та істориків вона перейшла до римлян, а потім – до європейців і американців. Вона стала основним пунктом усіх уявлень людей Заходу про справедливо влаштоване суспільство, саме вона породила філософію вільної ініціативи» [4, с. 125].

Отже, античні мислителі вважали, що соціальна цінність індивіда визначається тим, що він народжується вільним громадянином, і тому головними є його якості громадянина. Бути вільним означало користуватися привілеями громадянства, тобто брати участь у зборах, служити загальному благу. При цьому свобода громадянина означала його відповідальність, адже громадянин не лише може, але й зобов'язаний здійснювати свої права. Саме у філософсько-правовій думці античності віддзеркалювалося двоєдине бачення свободи – і в реальному житті, і в концепціях авторів вона поставала, по-перше, як проблема громадянської свідомості, відповідальності індивіда за свої вчинки, і, по-друге, – як проблема створення соціально-політичних інституцій (зокрема правосуддя), які змогли б оборонити її від зазіхань тиранії. Зауважимо також, що античне поняття свободи спиралось на

античний політеїзм, який не вбачав у кожній людині неповторної індивідуальності. Це була свобода абстрактна, споглядальна, слабо зорієнтована на природні інтереси людини, на її самозахист, на пізнання нею сенсу життя.

У Середньовіччя уявлення про свободу продовжували розвиватися з різних позицій у багатоманітних формах і напрямках (наприклад, у творчості релігійних авторів, у працях середньовічних юристів). Учення Ісуса Христа, яке поєднало свободу волі з божественною сутністю людини і відкрило їй критерії істини, збагатило розуміння свободи особистості, наповнюючи його етичним змістом. Отже, найважливішою рисою філософсько-правових учень того часу був її тісний зв'язок з монотеїстичною релігією. Індивід у вченні Аврелія Августина, наприклад, не просто «раб Божий», він – особистість, пов'язана з Богом. Людина вільна (навіть якщо це раб) вибирати між добром і злом. Прогресивним досягненням філософії Аврелія Августина було висловлювання про цінність, свободу і унікальність будь-якої особистості.

Фома Аквінський піддав критиці побутове визначення вільного волевиявлення – «що хочу, те і роблю». Виступаючи проти твердження, що якщо Бог має абсолютну вільність, то він здатний робити все що завгодно, великий богослов заперечував розуміння свободи як непідпорядкованості зовнішньому впливу і необмеженості [7, с. 87-101].

Філософія свободи, викладена у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, П. Гольбаха та інших мислителів Нового часу, не була однорідною за своїм змістом. Однак при всьому розмаїтті підходів вона об'єднана головним – ідеєю особистості та її автономії. Але справжнім відкриттям у розв'язанні проблеми стали філософсько-правовий гуманізм І. Канта і доктрина Г. Гегеля. Вчення про свободу було доповнено вченням про поєднання свободи і примусу, початком розвитку правових інститутів свободи. Отже, поняття свободи з морально-політичного перетворювалось у правове.

Т. Гоббс пов'язував свободу, а точніше її міру, із благом громадян і держави. Незважаючи на детерміністичну позицію, автор визнавав, що всі, без винятку, людські вчинки ніколи не можуть бути врегульованими повністю. Причиною ж цьому є їх надзвичайна різноманітність, а тому сфера незабороненого майже безмежна для індивіда. При цьому свободу треба розуміти у вищевказаному смислі, а саме «як частину природного права, яка залишена громадянам і якою їм до-

зволено володіти відповідно до... законів» [8, с. 380]. Наводячи алегоричний приклад з водою, яка може зіпсуватися, будучи обмеженою з усіх боків, або розповсюдитися скрізь при наявності виходів, Гоббс указує на дві крайнощі регулювання людської поведінки. У першому випадку «громадяни потерпають, якщо не роблять нічого без прямої вказівки закону, якщо ж останній дозволяє їм усе – розбігаються у всі сторони; найбільша вільність, коли законом багато залишено на їх розсуд» [8, с. 381].

Згідно з ученням Дж. Локка, природна свобода людини полягає в тому, щоб не зазнавати обмеження і насилля з боку інших, а існування природного закону визнається гарантією такої свободи. Прагнення до свободи Дж. Локк вважає аксіоматичним, таким, що не потребує доказів «велінням розуму», відповідно до якого будуються взаємовідносини людей у суспільстві.

Тривалий час у науковій літературі свободу пов'язували з дією об'єктивної необхідності та її пізнанням. Відповідно до започаткованої Б.Спінозою традиції, яку в подальшому підтримали Г. Гегель і Ф. Енгельс: «свобода – це усвідомлена необхідність». У цьому визначенні вказані умови її появи – пізнання закономірностей існування життєвого світу для узгодження дій людини з об'єктивними законами природи і суспільства.

Спіноза фактично першим позначив відрив між уявленням про те, «що зазвичай називають свободою», і тим, «яка вона є насправді». Він зробив центральним і домінуючим в онтологічному плані питання про свободу волі, нерозривно пов'язуючи його з принципом детермінізму (і, зокрема, категорією необхідності) [24, с. 185-189].

Зауважимо, що деякі сучасні філософи вважають вираз «свобода волі» беззмістовним. Наприклад, на думку російського вченого Е. А. Позднякова: «Свобідною є не сама воля, а людина, як істота, що нею наділена» [19, с. 153].

Спіноза стверджував, що людина – природне створіння. Тому, з одного боку, вона підпорядковується вимогам навколишнього світу, що діють з необхідністю, а з іншого, наділена природним правом, відповідно до якого вона вільна у своїх вчинках і не може робити тільки те, чого ніхто не бажає. Однак природне право реалізується тільки через загальний закон, який координує його з необхідністю. Саме для можливості такого узгодження люди домовляються про створення держави. Виникає ніби дві свободи: приватної особи і держави. Проте, по-перше, вони обидві засновані на пізнанні необхідності. По-друге, обидва суб'єкти відносин мають загальну

мету – свободу. Громадянин ставить собі за мету зберегти свої природні права, а держава – захистити безпеку індивідів.

Зауважимо, що, визнаючи взаємозв'язок свободи з необхідністю, останню не потрібно ототожнювати з неминучістю. Необхідність має вірогідний характер, тому людина у змозі обирати між можливостями, встановлювати свій порядок життя відповідно до своїх ідеалів, а також знань про власні межі та закономірності зовнішньої дійсності. Проте, на думку вітчизняного вченого А. А. Козловського, природна необхідність і свобода людини постають як дві самодостатні реальності, що взаємодіють, перетинаються, але не можуть бути виведені одна з одної [13, с. 37].

Свобода як розумна організація державної влади і додержання режиму законності розглядалась Ш. Л. Монтеск'є. За Монтеск'є, свобода – це право людини робити все, що дозволено законом [16, с. 137]. Він провів чітку різницю між свободою філософською і свободою політичною, вважаючи прикметною ознакою філософської свободи те, що філософія вимагає не більше свободи, ніж її потрібно для здійснення волі, незалежно від обставин та досягнення мети, яку визначила воля. Монтеск'є розглядав поділ і взаємне стримування гілок влади як головну умову забезпечення політичної свободи. Останню він вбачав не в тому, аби чинити все, що заманеться. У державі (суспільстві), де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити лише те, що є необхідним, і не бути примушеним робити те, чого робити не хочеться. Якби громадянин мав змогу робити те, що законами заборонено, то він був би невільним, позаяк те саме могли б робити й інші громадяни.

Подібних поглядів дотримувався й Гольбах, який визначав свободу як «можливість робити для свого щастя все, що допускає природа людини, яка живе у суспільстві» [9, с. 339]. Соціальну необхідність, яка пронизує номінальну вільність кожного індивіда, він вбачав у тому, що: «Виховання, закон, суспільна думка... – все це причини, які повинні змінювати людей, впливати на їх волю, примушуючи сприяти загальному благу...» [9, с. 242].

Згідно з ученням Ж. Ж. Руссо, через суспільний договір людина втрачає свою природну свободу та необмежене право на все, що її приваблює і чого вона спроможна досягнути. Замість цього вона отримує громадянську свободу та право власності на те, що їй належить. За Руссо, «...загальна свобода є наслідком людської

природи. Її перший закон – турбота про самозбереження; і як тільки людина досягає розумного віку, вона стає єдиним суддею засобів, придатних для її самозбереження» [20, с. 199].

І. Кант визначив поняття права як «сукупність умов, за яких вияв волі одного може бути поєднаний з виявом волі іншого за загальним законом свободи» [12, с. 285]. Іноді висловлюється думка, згідно з якою правовий закон Канта зводиться до того, щоб забезпечити співіснування індивідуальних моральних автономій. За Кантом, автономно діюча совість повинна організувати використання своєї свободи згідно з принципами, які водночас повинні мати значення всезагальних законів. За такими ж формальними принципами розуму право повинно обмежувати свободу однієї людини стосовно іншої. Всезагальний моральний і правовий закони повинні, отже, скеровувати використання свободи за одним і тим самим принципом. І справді, Кант говорив про те, що благо держави полягає в найвищому збігові конституції з правовими принципами, вимагати якого нас зобов'язує розум на основі категоричного імперативу.

І. Кант поділяв людську свободу на позитивну і негативну. Першу – свободу добра – Кант вважав емпіричною цінністю, так як вона спирається на моральний категоричний імператив. Негативна (свобода сваволі) аморальна, небезпечна для людини і суспільства, а тому заради позитивної обмежується юридичними законами. Водночас треба мати на увазі, що етична та юридична оцінки негативності у цьому випадку не збігаються. Якщо в етиці сваволя однозначно засуджується, то з точки зору закону вона може бути виправдана. Наприклад, коли людина захищає своє життя засобами, які в звичайних умовах протизаконні. Більше того, навіть у буденності сваволя розглядається правом суперечливо: і як «що хочу, те і роблю», і як «возвеличення над законом з погляду належного та необхідного людині».

Ідеям І. Канта співзвучні філософсько-правові погляди І. Фіхте, який найбільш виразно описував взаємозв'язок свободи та завдання права. За Фіхте певна кількість вільних істот об'єднується, що означає: вони хочуть жити разом. Проте вони не зможуть існувати разом, доки кожен з них не обмежить свою вільність свободою інших людей. Якщо збирається разом мільйон людей, то кожна окрема особистість може побажати для себе стільки свободи, скільки це взагалі можливо. Проте людина об'єднує волю всіх в одному понятті, і сума можливих свобод ділиться на рівні частини. У цьому випадку

йдеться про те, щоб вільними були всі разом, щоб свобода кожного була обмежена автономією всіх інших людей. Саме це обмеження, завдяки якому реалізується єдина воля всіх, здійснюється за допомогою юридичних норм [17].

У вченні Георга Гегеля: право – це свобода, сваволя – це «її змішування з несвободою», а закон – це розум і свобода. Будь-які прояви останньої мають різні ступені абстрактності, але в своїй сукупності, засобом свого «зняття», надають змогу реалізувати свободу як «благо в певній його особливості». Саме благо акумулює та втілює різні прояви свободи – особистості, громадянського суспільстві, держави. Абстрактне право філософ формулював так: «Будь особою і поважай інших як осіб» [6, с. 52].

Визначаючи передусім філософію права як науку про свободу, Гегель вихваляв державу як найрозвиненішу її дійсність. Належний поділ влади в державі називав гарантією свободи особистості, критикував деспотизм, вважаючи, що стан беззаконня, в якому особлива воля чи то монарха, чи народу має силу закону, точніше, заступає закон. Сформулював свою конструкцію правової держави як таку, що однозначно спрямована проти сваволі, безправ'я та проти всіх неправових форм застосування сили, «оскільки держава і є не що інше, як організація поняття свободи» [6, с. 221].

Заслуговує на увагу концепція свободи А. Шопенгауера – представника філософсько-правового ірраціоналізму. Він виділяв три основних підвиди свободи: фізичний – як відсутність матеріальних перешкод для здійснення вчинків відповідно з волею людини; інтелектуальний – як реакція волі людини на усвідомлені розумом мотиви, які спонукають до дії (Шопенгауер допускав безкарність злочинів, скоєних у стані неосудності або алкогольного сп'яніння; закон є превентивним мотивом у вигляді покарань за протиправний мотив, якщо ж людина вчинила діяння без змоги передбачити його наслідки, то вона була інтелектуально невільною і не підлягає покаранню); моральний – заснований на хотінні, «співвимірний з волею». Останній підвид проявляється в такій формі: я можу робити те, що я хочу, але я не в змозі хотіти, якщо протилежний мотив сильніший від мого хотіння. Звідси виникають такі явища, як вина і відповідальність. За підсумком А. Шопенгауера, будь-який вчинок визначається двома факторами – характером людини (його індивідуальною волею) і мотивом [17].

Свобода знайшла своє відображення і в концепціях марксизму, в яких шлях до вивіль-

нення особистості вбачався у подоланні правом індивідуалізму, у поглинанні особистості. Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг» розглядав свободу і як продукт історичного розвитку, і як умову виокремлення людини з тваринного світу. На його думку, «Свобода, відповідно, полягає в заснованому на пізнанні необхідностей природи (Naturnotwendigkeiten) пануванні над нами і над зовнішньою природою, тому вона є необхідним продуктом історичного розвитку. Люди, які першими виокремилися з тваринного царства, були такі ж невольні, як і тварини, але кожен крок уперед на шляху культури був кроком до свободи» [27, с. 112].

Відповідно до марксистської концепції, свобода реалізується в цілому як звільнення людини від усіх видів експлуатації та пригнічення завдяки особливій місії пролетаріату. Це передбачало соціалістичний вибір. К. Маркс і Ф. Енгельс розуміли свободу як подолання всіх форм відчуження людини в буржуазному суспільстві. Марксистська позиція в цілому стосувалася свободи суто в соціальному вимірі. У марксистській людська природа розглядається як соціальна, людина – як сукупність суспільних відносин, тобто індивідуальне виводиться з соціального.

Беззаперечно, соціальні відносини, оточення, умови побуту здійснюють вплив на формування особистості. Проте в однакових соціальних умовах з'являються різноманітні індивідуальності, оскільки в кожній людині присутнє й соціально-типове, й індивідуально-своєрідне. Є сфери життя людини, які вона не може і не повинна підпорядкувати суспільству, класу, соціальній групі. Тенденція марксизму «створює тоталітарну релігію авторитарного колективізму» [3, с. 297]. Такий колективізм завжди пов'язаний з насиллям над особистістю і, визнаючи значимість служіння суспільству, людина не може не цінувати свою самостійність, автономію для того, щоб відчувати свою свободу.

Не можна не враховувати, що марксизм ставив благородну мету: створення суспільства, де не буде зубожіння й нерівності, де вільний розвиток кожного є умовою свободи всіх, а люди будуть панувати самі над собою – тобто будуть вільними. Проте історичний досвід переконливо довів утопічність надій на створення вільного суспільства шляхом знищення приватної власності, ліквідації ринкових відносин, поглинання державою громадянського суспільства. З одного боку, марксистський детермінізм трактував свободу як звільнення людства від усіляких видів гноблення й експлуатації. З іншого – суб'єктом свободи визнавалася не сама людина, а суспіль-

ство. У такій ситуації ігнорування індивідуальної вільності перетворювало «царство свободи» в ідеал, якого не існує у реальній дійсності.

Питання свободи досліджували такі науковці минулого, які працювали на теренах Російської імперії, як В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв, Б. О. Кістяківський, І. О. Льїн.

В. С. Соловйов, відводячи одне із центральних місць людині з її свободою, розвинув філософське вчення про єдність моралі та права. Філософ стверджував, що в основі людської природи лежить темна природна сила, зла в своєму виключному егоїзмі і божевільна в нестримному прагненні його здійснити. Вважав, що в основу права «покладена свобода як характерна риса особи, бо із здатності свободи випливає вимога самостійності, тобто її визнання іншими, котра і знаходить своє втілення у праві» [23, с. 17-18]. А оскільки свобода, як право, а не тільки сила, прямо залежить від визнання такого ж за іншими, на думку мислителя, «право – це свобода, зумовлена рівністю».

З позиції гуманізму розглядав свободу М. О. Бердяєв. Розвинувши концепцію персоналізму, автор утверджує головною цінністю вільну, творчу особистість. Саме у творчості, яка є «переходом небуття в буття через акт свободи», відбувається глибинне спілкування Божественної особистості і людини, результатом якого є навколишній світ. Особистість перебуває в індивідуальності в згорнутому вигляді і лише духовно-моральна діяльність як творення самого себе через свободу може розгорнути і актуалізувати її.

У праці «Про рабство і свободу людини» автор показав, що різним формам рабства протистоять їх альтернативи – різні інтерпретації свободи. Людина може перебувати у неволі в Бога, природи, суспільства, цивілізації, у свого індивідуалізму, у грошей, держави [2, с. 61-62]. Як бачимо, М. О. Бердяєв дає широке тлумачення рабства (несвободи) людини, яке виникає не тільки в примусовій, але й у добровільній формі. Серед усіх форм несвободи однією з найбільш розповсюджених М. О. Бердяєв вважав суспільство, де людина живе ніби в соціальному гіпнозі. На перший погляд, і рабство, і свобода детерміновані «соціальним Логосом», тобто реальними суспільними відносинами. Людині важко протиставляти свою долю деспотичним вимогам соціуму через те, що «свободу вона отримала виключно від нього». Проте особистість, стверджував М. О. Бердяєв, завжди важливіша, головніша від суспільства і держави. Тому рабство і свобода – це стани людської духовності.

Свобода, на думку М. О. Бердяєва, існує у трьох основних формах: ірраціональній, яка виражається через почуття, переживання; раціональній, яка пов'язана з розумом; і трансцендентальній, яка виражає духовність особистості. Бердяєв трактував свободу, перш за все, як вільність духу, як незалежність людської особистості, як творчу силу. Водночас роль таких соціальних інститутів, як право і держава М. О. Бердяєв визначав у захисті людської свободи від злої волі людей і всього суспільства, а завдання закону – у забезпеченні мінімуму свободи у гріховному людському житті.

Звичайно, в гуманістичній трактовці проблема свободи постає як одна з найважливіших для індивіда. Але якщо розглядати вільність як внутрішню життєву потребу людини, то тоді вона є вираженням самовизначення особистості в спілкуванні з іншими людьми, в її відносинах з суспільством. Навіть виступаючи екзистенціалом особистості, свобода не може бути абсолютною. Саме через установлені соціальні норми людина розширює її межі. І серед багатьох існуючих правил провідне місце у процесі автономізації особистості займають юридичні норми.

Таку думку поділяв філософ і правознавець Б. О. Кістяківський. Визначаючи свободу головним і найсуттєвішим змістом права, він класифікував її як зовнішню, а отже, відносну, зумовлену суспільним середовищем. Внутрішня ж, тобто духовна свобода, на думку вченого, можлива тільки при існуванні зовнішньої. Вільна особистість та її недоторканість у Б. О. Кістяківського є підвалиною міцного правопорядку як системи відносин, де всі особи наділені найбільшою свободою діяльності та самовизначення.

«Звільнити себе – не означає стати незалежним від інших людей, але стати господарем своїх пристрастей» [10, с. 96], – справедливо зауважував І. О. Ільїн. У його концепції основоположне значення займає проблема віри, а свобода розглядається ним у двох аспектах. По-перше, зовнішня, яка відповідає на питання: від чого і заради чого? Це «свобода від недуховного і протидуховного тиску, від примусу і заборони, від грубої сили, погрози і переслідування». Але вона є тільки умовою для «внутрішнього самозвільнення», сутністю якого є саме духовна свобода. Остання ж не є запереченням закону і авторитету. Філософ зазначав, що справді вільною є внутрішньо самостійна людина, а вищий смисл правових установлень – забезпечити ствердження і розвиток духовних цінностей. Значну увагу І. О. Ільїн приділяв політичній свободі, яка набагато більша і за

обсягом, і за відповідальністю, ніж зовнішня, тому що дає людині права в чужих справах і над іншими, а не тільки над собою.

Особливої гостроти проблема свободи набула в екзистенціалізмі – філософії існування, яка по-новому і досить своєрідно її розв'язала. Серен К'єркегор у своїх творах пов'язував людське життя зі свободою як процесом вибору. Значення останнього для індивіда розглядав і Е. Фромм, який водночас критикував традиційний розгляд свободи волі. Зокрема, він наголошував на тому, що при дослідженні проблеми не всіма представниками екзистенціалізму враховувалася неусвідомлена мотивація, йшлося про вільність узагалі, а не конкретної людини, добро і зло розглядалися абстрактно, хоча завжди втілюються у конкретних вчинках. Сфера свободи, за Фроммом, є змістом процесу вирішення суперечності людського існування. Сутність останнього полягає в тому, що індивід належить двом світам: природному і власне людському. Свобода реалізується самою діяльністю людини [25, с. 334], у процесі якої здійснюється вільний вибір. Водночас Фромм указував, що прагнення бути вільним, приймати рішення, здійснювати вибір дискомфортне і потребує від особистості духовних і фізичних зусиль. Не всі здатні на таке напруження. Тому, вважав Е. Фромм, людина «втікає від свободи,» але марно, вона «приречена на свободу» і змушена постійно приймати рішення, робити вибір [25, с. 52].

Ж. П. Сартр і А. Камю розглядали свободу в контексті соціальної дійсності, яку різко критикували і вважали абсурдною. Людина, на думку Сартра, вільна, її дії нічим не детермінуються. Свобода – це спосіб буття свідомості індивіда, а відтак – універсальна онтологічна властивість людського буття, його субстанція. За словами Камю і Сартра, кожна людина повинна формувати свою особистість і робити змістовним своє життя. Для цього вона повинна бути наділена свободою і разом з тим відчувати свою відповідальність перед іншими [21, с. 445-556; 11, с. 51-59, с. 147-151].

Підсумовуючи положення екзистенціалізму, зауважимо, що люди повсякденно стикаються не з абстрактною свободою та необхідністю, а з їх конкретними проявами, які визначаються умовами життя, системою суспільних відносин, культурним розвитком особистості, її цінностями, свідомістю. Ці суб'єктивно-об'єктивні умови, що проявляються в численних ситуаціях повсякденної реальності, тільки певною мірою детермінують цілі, досягнення яких людина прагне. Вона не вільна у виборі об'єктивних умов своєї

життєдіяльності, але вона наділена свободою у виборі цілей. Вона також більшою чи меншою мірою вільна в пошуку засобів і способів, необхідних для досягнення поставленої мети. Протягом життя змінюються цінності, що ускладнює проблему вибору. Людина може зволікати при прийнятті рішення або вибирати миттєво, керуючись розумом, почуттями або навіть інтуїцією. Але це завжди її рішення, її вибір, якщо він зроблений самостійно. Автономна воля при цьому і є свободою.

Висновки. Отже, розглянувши генеалогію свободи в історії філософсько-правової думки, можна зробити такі висновки. По-перше, протягом багатьох століть свобода розглядалася мислителями у зв'язку з категорією необхідності у різних трактовках: від протилежності до єдності. По-друге, свобода завжди наповнена глибоким особистісним змістом через те, що є головною ознакою духовності людини, так само, як моральність, культура, відповідальність. Свобода – це стан самовизначення суб'єкта, який обирає цілі й засоби своєї діяльності, виступаючи у такий спосіб свідомим і відповідальним творцем. По-третє, свобода характеризується двовимірністю. З одного боку, як явище психологічного порядку, з іншого, як суспільна категорія. В останньому випадку вона виражається через поведінку людини й отримує оцінку від інших. Тому категорія свобода в історії філософії права виступає у двох іпостасях: як внутрішня і зовнішня. Таке розмежування має значення при відповіді на питання, чи може бути здійснено виправданий вплив на якусь з них без втрати сутності самої свободи. По-четверте, безперешкодне здійснення особою абсолютно всіх своїх намірів є сваволею. Уже не одне століття дійсна свобода пов'язана з нормами, прийнятими в суспільстві, і в першу чергу, із правом. Тому аналіз еволюції їх співвідношення набуває особливої актуальності саме тепер, в умовах зростання феномена непередбачуваності соціальних і психологічних явищ, нестабільності суспільних процесів, коли творча, вільна особистість – важлива умова розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Список літератури

1. Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. с давньогр. та передм. О. Кислюка. – 2-е вид. – К.: Основи, 2003. – 239 с.
2. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека : Царство Духа и царство Кесаря / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1995. – 383 с.

3. Бердяев Н. А. Судьба России : опыты по психологии войны и национальности / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 207 с.

4. Вступ до політології : екскурс в історію правничо-політичної думки / Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. – К. : Основи, 1996. – 717 с.

5. Гайденко П. П. Парадоксы свободы в учении Фихте / П. П. Гайденко. – М. : Наука, 1990. – 129 с.

6. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.

7. Гертых В. Свобода и моральный закон у Фомы Аквинского / В. Гертых // Вопросы философии. – 1994. – № 1. – С. 87-101.

8. Гоббс Т. Свобода / Т. Гоббс // Избранные произведения в 2-х т. / Т. Гоббс. ; [пер. с англ.]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 1. – 1965. – С. 298-342.

9. Гольбах П. А. О свободе / П. А. Гольбах // Избранные произведения в 2-х т. / П. А. Гольбах. ; [пер. с фр.] – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 2. – 1963. – С. 337-379.

10. Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. / И. А. Ильин – М. : Русская книга, 1993. – Т. 1. – 1993. – 400 с.

11. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю ; [пер. с фр.]. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители 20 века).

12. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.

13. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. – Київ-Чернівці : Рута, 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 32-44.

14. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / С. Я. Лурье. – Л. : Наука, 1970. – 663 с.

15. Малахов В. П. Основы философии права : учебное пособие / В. П. Малахов – М. : Академический Проект ; Культура, 2005. – 240 с. – («Gaudeamus»).

16. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье ; [пер. с фр.]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.

17. О свободе человеческой воли / А. Шопенгауэр, Е. и Н. Рерихи. – М. : Знание, 1991. – 63 с.

18. Платон. Законы / Платон ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А.

- Тахо-Годи; авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; примеч. А.А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
19. Поздняков Э. А. Философия свободы / Э. А. Поздняков. – Москва : [б. и.], 2004. – 592 с.
20. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре : трактаты / Ж. Ж. Руссо ; пер. с фр. А. Хаютина, В. Алексеева-Попова ; послесл. А. Филиппова ; коммент. В. Алексеева-Попова, Л. Борщевского. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб ; КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 544 с.
21. Сартр Ж. П. Бытие и действие : свобода / Ж. П. Сартр // Бытие и ничто : опыт феноменологической онтологии / Ж. П. Сартр ; [пер. с фр.]. – М. : Республика, 2000. – С. 445-560.
22. Свобода. Равенство. Права человека / просветительская группа по правам человека ; правозащит. центр «Мемориал». – М., 1997. – 213 с.
23. Соловьев В. С. Право и нравственность / В. С. Соловьев. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 192с.
24. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. – Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – 223 с.
25. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; пер. с англ. — Мн. : Харвест, 2004. – 384 с. – (Философия. Психология).
26. Цицерон М. Т. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Речь. Письма / М. Т. Цицерон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1999. – 782 с. – (Из классического наследия).
27. Энгельс Ф. Анти-Дюринг : переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом / Ф. Энгельс ; [пер. с нем.] – М. : Политиздат, 1988. – 482 с.

Стаття надійшла до редколегії 14 червня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.В. Никифороком.

O.P. Donchenko

THE CATEGORIES OF FREEDOM IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY OF LAW

Summary

The freedom as a phenomenon of psychological order (inner) and a social category (external) is one of the fundamental problems in the history of philosophy-law thought. The evolution of the category of freedom is realized now in the conditions of growing of the phenomena of unpredictability of social processes, when a creative, independent personality is an important condition of development of social society and a law-governed state.

O.P. Донченко

КАТЕГОРИЯ СВОБОДЫ В ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ ПРАВА

Резюме

Свобода как явление психологического порядка (внутренняя) и общественная категория (внешняя) является одной из фундаментальных проблем в истории философско-правовой мысли. Эволюция категории свободы актуализируется именно сейчас, в условиях роста феномена непредсказуемости социальных процессов, когда творческая, свободная личность - важное условие развития гражданского общества и правового государства.